

ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Розвиток літератури проходив під впливом суспільного розвитку середньовіччя. Становлення лицарського класу, а згодом бюргерського прошарку населення знаходили своє відображення як у мові, так і в літературі середньовіччя. У запропонованій статті розглядаються різні літературні напрями того часу та їх вплив на середньовічню мову.

Ключові слова: лицарська культура, любовна лірика, бюргерська література, релігійні твори, притчова поезія, наддіалектний варіант мови, середньовіччя.

Развитие литературы происходило под влиянием общественного развития средневековья. Становление рыцарского класса, бюргерского слоя населения находили отображение как в языке, так и в литературе средневерхнемецкого периода. В предлагаемой статье рассматриваются разные литературные направления того времени и их влияние на средневерхнемецкий язык.

Ключевые слова: рыцарская культура, любовная лирика, бюргерская литература, религиозные произведения, притчевая поэзия, наддиалектный вариант языка, средневековье.

The development of literature was influenced by the social development of the Middle Ages. The formations of the knightly class and eventually burgher strata of society were reflected both in language and literature of the Middle High German period. The article discusses the various literary tendencies of that time and their impact on the Middle High German.

Key words: knight culture, love lyrics, burgher literature, religious works, parable poetry, superdialect version of the language, the Middle Ages.

Середньовічній період в історії німецької мови збігається з бурхливим розвитком феодальних відносин у Німеччині, із хрестовими походами лицарів і виникненням лицарської культури.

ри, що перебувала під значним впливом французької літератури й мистецтва. У силу цих зовнішньолінгвістичних обставин в XII–XIII століттях широке поширення одержує світська література, представлена насамперед лицарською поезією. Лицарська поезія розпадається, у свою чергу, на два жанри — віршований лицарський роман і лицарську лірику — мінезанг. До першого жанру відноситься епічна поема. Лицарська лірика представлена творами поетів *Генріха фон Фельдеке*, *Гартмана фон Ауе*, *Вольфрама фон Ешенбаха*, *Вальтера фон дер Фогельвейде*. Найвизначніше місце серед свн. пам'яток займають давньогерманські твори, записані й оброблені в пізніший час. До цих творів відносяться “*Пісня про Нібелунгів*” і “*Кудрун*” (приблизно 1200–1210 рр.). “*Кудрун*” з'являється в 1240 році у Баварсько-Австрійській області. Його автор залишається анонімним, як це і прийнято в героїчному епосі [1:80]. Анонімність вважалася фаховою мовною властивістю, яка служила підтримці функції представлення, так названий безафективний стиль у науці [2: 26]. Як зазначає Сахан, пісня про “*Кудрун*” є дивним віршем, можливо, через свій ідейний зміст [3: 6].

У середньовічний період широкого розповсюдження набуває також церковна проза, до якої у свн. періоді належать проповіді *Давида Аугсбурзького* й *Бертольда Регенсбурзького* (XIII ст.). До філософсько-релігійної літератури — твори богослова *Еккарта* і його учнів. Збірник церковних проповідей, написаних на баварському діалекті (XII ст.), увійшов в історію за назвою ‘*Церковне дзеркало*’.

У свн. період значно розширилося використання німецької мови у діловій сфері. Німецька мова стала вживатися в канцелярських документах, грамотах, торговельних й юридичних текстах на основі алеманського діалекту при імператорському дворі *Гогенштауфенів*. Крім того, свн. мовою засвідчені чисельні історичні хроніки.

Таким чином, всі пам'ятки свн. періоду можна розділити на наступні основні категорії: 1) поетичні твори (поетичні романи, любовна лірика, героїчний епос); 2) прозаїчні тексти (релігійна, юридична, ділова й історична література) [4: 126].

Але окремого розгляду вимагає питання про форми існування середньовісньонімецької мови, тобто про співвідношення мови і діалектів.

Оскільки мандрівні середньовічні поети прагнули до того, щоб їхні твори, що виконувалися у вигляді пісень, були зрозумілі на всій території Німеччини, у лицарській літературі простежується помітна

тенденція до згладжування діалектних розходжень, до більшої літературної обробки мови. Найбільшого розквіту лицарська поезія досягла на півдні Німеччини, де південно-західний варіант (на основі алеманського діалекту) ставав особливо престижним, який намагалися наслідувати інші поети. Так, поступово у XII–XIII ст. виникає *нарддіалектний* варіант німецької мови, що сприяв наступному утворенню німецької літературної мови. Проте, ще передчасно говорити про те, що у свн. період на території Німеччини панувала єдина літературна мова. Слід вважати, що на території Німеччини в XII–XIII ст., а також у XIV–XV століттях ще панували різні обласні варіанти літературної мови. Так, наприклад, *Генріх фон Фельдеке*, виходець із нижньофранкських земель, писав на нижньофранкському. Крім того, існував так званий рейнський літературний діалект, на якому були написані такі твори поета як “*Пісня про Олександра*”, “*Герцог Ернст*” та інші [5: 127].

Кожне представлення літературної епохи повинно відбуватися з урахуванням духовних, історичних і соціальних процесів у суспільстві. Ще за часів класичного середньовіччя суспільні верстви населення намагалися знайти зрівноважування між церквою та імперією, зв'язок між Богом та світом у системі схоластичного мислення, між лицарсько-придворною світською службою і Богослужінням. Чіткі тенденції проникання у дійсність були дуже помітними у пізньому середньовіччі. Ідеї ідеальної єдності внутрішньої світової картини і зовнішньої організації світу визначали, мабуть, всю добу середньовіччя. Безумовно, те, що вважалося обов'язковим ідеалом у високій придворній поезії, не сприймалось в епоху пізнього середньовіччя. Перехід від класично-придворної до пізньосередньовічної поезії відбувався поступово, протягом декількох століть, захопивши при цьому XIV та XV століття. Не принциповими були мовні та змістовно-емансиповані моменти переходу до пізнього середньовіччя. Велике значення мали історичні, соціальні, економічні та наукові сили, які змінили зміст та умови розвитку літератури. Історично і соціально час переходу до нового етапу стає помітним з 1230 року наприкінці імператорської центральної влади. Падіння Штауфенської імперії означало для придворно-лицарського суспільства кінець національної класової свідомості. Міжцарів'я приносить німецькій знаті втрату політичної ролі та економічної впевненості. Також за часи правління Рудольфа фон Габсбурга не виправдались сподівання дворянства на новий культурний та політичний розквіт. Під час всебічного занепаду політичного порядку на перший план знову виступає церков-

не вчення та блаженство. Між 1270 та 1325 роками духовна тематика стає визначальною в поезії, церковна література і твори Орденів знаходять подальше поширення. Але боротьба між конфесіями за і проти Папи зі всіма наслідками для просвітництва та церкви не могла запропонувати віруючим захисту і підтримки. Наслідком цього став відхід до нової колективної віри та поява блаженних дилетантів у XII та XIII столітті, які сподівалися на містичне, індивідуальне єднання з Богом [6:13]. Духовна поезія раннього середньовічного періоду рухається між архаїчним і сакральним уявленням святих подій та підкреслює зростаючу особливість повчально-рефлектуючої поведінки. У цьому зв'язку відмічається зростаюче значення *Марії* і рання маріїнська поезія виконує свою певну функцію. Догматичне представлення маріїнського вчення, а з ним і закладення основи літургичного шанування є за своєю суттю твором патристики. Для духу того часу були характерні картини божої матері, божої нареченої, безгріховної істоти. Втілення образу діви і небесної королеви — у цих якостях підсумовується картина довшеної чистоти, яка предсталає собою красоту і тілесність людської істоти, душевне доповнення войовничого і раціонального чоловіка жіночою половиною душі в єдності дівчинки і матері, особиста довіра окремих людей, які є втіленням церкви у суспільстві [7: 170]. Значення найвищого набувають думки про справедливість та блаженство, любов все більше асоціювалася з блаженною людиною — черницею, неосвіченим дилетантом, які зважуються на виправдання внутрішньої віри. Нові чернечі ордени заохочували зі свого боку шанування діви Марії. Образ Марії займав безперечно центральний образ у поезії, особливо в “*Hohenlied*”. Такі пісні були характерні для XII століття, вони носили характер ліричного гімну, в яких народною мовою зображувались божественні персони у людському обличчі.

Легенди та процесійні пісні, які були задумані як релігійні та літургійні гімни, з'являються між 1130 і 1160 роками. Їхня кожна строфа описує трьома римами та рядом предикатів картини божої матері з каталогу класичних маріологічних символів, у послідовних назвах без рефлексії або вчення. Поряд з цими поетичними піснями з біблійською і теологічною основою з'являється одночасно інша, більш вільна форма: самостійна розповідь життя Марії. Життя Марії доповнюється біблійськими знаннями про традиції, перш за все історія батьків Йоахіма та Анни, а також юність Марії. Подальша форма не є народномовною, вона циклічно збирається і поширюється легенда-

ми і чудесами про Марію. До середньовісньонімецького духу відноситься твір південнонімецького священника Вернера, який, за літературними даними, писав у 1172 році добре продуману велику епічну композицію про життя Марії в трьох піснях: Йоахім і Анна до народження Марії; юність та пошуки домівки до повернення з Єгипту та священна історія до страшного суду [8:174]. Основними темами таких пісень були народження, зачаття та різдво. Розповіді були обрамлені ліричними партіями з використанням маріанської символіки. Крім літургичного значення вони мали ще лікувальну функцію, коли жінка чекала дитину, то повинна була тримати цей твір у недоступному місці, щоб дитина народилася здоровою. Взагалі, поезія відрізнялася чітким збереженням людських рис, які наочно демонструвалися.

Тепер індивідуум сам шукав шлях до Бога без церковних розпоряджень, через відсторонення від всього земного, через страждання та аскетизм. Містичні твори є тому підтвердженням. До містичного руху мирян спонукала шкільна церковна філософія, а особливо пізня схоластика, яка намагалася синтезувати християнське вчення і науку, особливо античну філософію. Так, *Томас фон Аквін* надав теології у свій час раціональний масштаб, який проклав шлях новим знанням у природничих науках. Завдяки схоластиці та номіналізму розвивалися нові способи дослідження в університетах і вищих школах. Вони вважалися третьою духовною складовою середньовісньонімецької культури поряд з церквою та імператором. Університети виникли зі схоластичного духу, в них здобувала освіту духовна еліта того часу.

З приходом XIV століття, приблизно до 1350 року нове в літературі залишається доступним для огляду, розпізнаються сліди старих напрямків. Спроба адаптувати гуманістичні думки і писемність приводять з середини XIV століття до повного занепаду всіх літературних форм.

Представлений вибір та оцінювання пізньої середньовісньонімецької літератури і поезії повинні відбуватися з урахуванням історичного, соціального, економічного та наукового розвитку. “Втрата відчуття форми, змішення стилів, невпевненість у стилі, реальність зображення, які приходять на зміну ідеалам”, — саме так характеризував *Ян Дондт* стан літератури цього періоду [8: 13].

Література Штауфенських часів була обмежена невеликою кількістю імен, а література пізнього середньовісньонімецького — це історія жанрів і літературних типажів. Великий поетичний успіх окремих авторів, був мало помітним в той час, зате повчальна, притчова поезія приєд-

нуються за змістом і формою до придворної літератури. Поети бюргерського класу їздять по країні, збираючи матеріал для своїх творів. До актуальних тем належать політика, мода, помилки церкви і клериків, занепадаюча мораль того часу. Автори рівняються на лицарсько-придворні ідеали. Інтересом для кочуючих поетів із соціально невідомим місцем проживання було не надбання нового, а збереження старого. Хоча описані теми, хвилювання, уподобання та побоювання були сучасними, актуальними саме для їх часу. До творів тієї доби належать повчальна та притчова поезія, такі документи культури, як хроніки, правові книги, релігійна та фахова література. Вона демонструє зацікавленість у дійсності, як відображаються вчення, приповідки духовних і моральних страхів людей насправді. Але необхідно ще раз наголосити на тому, що через нестачу писемних свідотств з більшості фахових та ділових областей раннього середньовіччя наші знання про минуле фахових мов залишаються неповними [10:14].

Що стосується літератури з 1170 року, то вона відрізнялася з точки зору мови, жанрів, матеріалу та особистостей поетів. Спочатку на першій план вийшов прошарок благородних дилетантів у якості носіїв літератури та культури, при цьому автономно розвивалася ідеологія, яка знаходила у новій поетичній мові думки та зображення по відношенню до власного, святкового світу, в якому перебували поети.

Передумови для цього ми бачимо вже у творі “*Ruodlieb*”. XII століття приносить, разом з хрестовими походами, наднаціональну еліту, поряд з якою духовенство частково втрачає освітню монополію. Міське бюргерство і селяни демонструють власне відчуття культури, яке не має значення у придворному світі.

Під лицарством розуміють феномен узагальнюючого, ідеального, спеціального та суспільно-естетичного аспекту. Це комплексні, соціальні, економічні та політичні процеси, які привели до нового, придворного суспільства. Напочатку було дуже мало великих дворів, світської публіки для плекання ідеологічно нової поезії.

Тут йде мова про інтеграцію нового або кількісно більшого прошарку людей, які перебувають в певних відносинах до феодального пана та наслідують власні інтереси. У ті часи багато велося розмов про службове дворянство. Службовці-початківці стали носіями придворної культури. Але відносини у часовому і регіональному плані склалися по-різному, тому що існували бідні та багаті службовці, багаті та бідні пани, високе та низьке дворянство, суспільна або юридична належність до певного соціального класу.

Саме слово *Ritter* — ‘лицар’, власне (*Reiter*) та *Rittertum* — ‘лицарство’ інтегрувало та ввійшло до вжитку як багатозначне. Причому, під цим поняттям частіше розуміють виховні та освітні заходи, а не соціальний прошарок, у цьому сенсі вирішальним стає поняття дворянства не з позиції походження, а від характеру. Поняття служби має на увазі не тільки правові відносини, але й нерозривний зв’язок між моральним та релігійним, що дозволяє середньовічним сферам аналогічного мислення переходити одна в одну. Самих поетів, відносно їх походження важко віднести до певного класу та напрямку. Тільки 10–15 % поетів-пісеньників можна віднести до службовців (міністеріалів) [11: 238].

Мінезанг уявлявся спочатку самовивченим мистецтвом вищого класу. Для інших видів лірики і для оповідання слід брати до уваги переважно професійних поетів, причому їх належність до соціального класу не відіграє ніякої ролі. У першу чергу це пов’язано з тим, що соціально-історичні передумови для появи літератури, стилю, способу мислення стають незалежними від положення їх носіїв. Безумовно, одним із пріоритетних напрямків розвитку літератури стала придворна лірика, тому що вона відповідає інтересам дворянсько-придворного суспільства. Світ поетів залишається при цьому автономним, який у своєму подальшому розвитку спирається на благородні поняття оцінювання, такі як дворянський, лицарський та придворний. Вже під час становлення зустрічаються клерикальні та лицарські придворні поети, що діють у своїх інтересах.

Цей вид мистецтва, що розвивався на світських дворах кайзера, князів, а також мілких панів, привів, у повному сенсі цього слова, до народномовної літератури. Вперше література представлялась як цілісний організм, поети спілкувались між собою, деякі знали особисто один одного, вже існувала рейнсько-середньонімецька прелюдія під верхньонімецьким керівництвом, яка певною мірою привела до становлення літературної мови над діалектами.

Отже, можна говорити про певний канон великих поетів, який буде існувати довгі століття. Придворна поезія зробила великий внесок у розвиток середньовісньонімецької мови. Як говорив Йоганн Якоб Боднер: “Від високого штауфенського дому пролився з темної ночі незвичний промінь”, — саме так він охарактеризував становлення цього напрямку у літературі. Придворна література отримує паралельно також назву штауфенської (цит. за [12: 239]).

Про визначення хронологічних рамок аналізованого періоду існують також певні дані. Тільки в області лірики ведеться мова про

штауфенське придворне мистецтво і, навпаки, літературні інтереси вважаються консервативними. Хоча залежність німецької літератури від романської приводить до замовчування факту становлення цієї поезії. Одночасно не можна поезію назвати закритою в собі, тому що на заході і півдні Німеччини та прилеглих районах правлячої династії спостерігається більше прагнення до сучасного міжнародного мистецтва.

Слід також додати, що становлення придворної літератури відбувається у досить неспокійний період підйому теології і філософії ранньої схоластики з її новими діалектними методами. Відродження античності, філософське засвоєння творів Арістотеля відбувається завдяки посередництву єврейської та арабської філософії, що приводить до оновленого розуміння класичних авторів. На цьому фоні відбувається прорив заново відкритого “внутрішнього” досвіду пошуку, відчуття самовідповідальності та ризику невпевненості і помилок.

За таких умов розвивається лицарсько-придворна поезія для дилетантів, у більшості випадків, дилетантами, яка обирає для своїх творів обмежені мотиви і форми, часто в їх фантастичному ідеалізуванні, без безпосереднього зв'язку з дійсністю, але все ж таки з певною репрезентативністю і силою випромінювання. Лицарство керується при цьому матеріалами з античних часів та одночасно створює символи з казкового матеріалу [13: 241].

Штауфенський період плекає, таким чином, ідеальний, гуманний та красивий світ придворної поезії як світську емансипацію та відокремлює її від темноти духовно-аскетичного середньовіччя. Тут можна говорити про пізньосередньовічний синтез урівноваження світського шанування та божої милості, але це не було компромісом протилежностей, а скоріше спробою проникнення нової сфери у стару віру для розуміння людського “я” як божого творіння та обґрунтувати його дії з точки зору християнського та позахристиянського людства. Така емансипація є місіонерським процесом, що зображує різноманітні спроби християнської інтерпретації лицарського життя та є передумовою для розвитку придворного роману. Це, звісно, було ризиком, дослідом, який міг удатися або ні, тому саме невпевненість, ризик та пошук стали лицарськими передумовами віри. Милість, на їх думку, не була відчутним підношенням, а скоріше трансцендентністю [14: 242].

Придворна поезія вважається ідеалістичною з точки зору середньовічного ідейного реалізму, в ній знаходиться дійсне та духовне. По-

езія пропонує, хоча і в сильному контрасті до повсякденної дійсності, мрійливу картину та взірць придворного буття. До її основних мотивів належать пробудження до душевної свободи, до спонтаного буття, сповненого милості внутрішнього світу. Але вона не шукає сучасну індивідуальність, а працює фігурально, думає типовими співвідношеннями. При цьому йдеться не про щось одноразове й матеріальне в людині, а про форму та ідею, які можуть виражати красу та відблиск божого панування. Красота земного оточує лицарсько-придворний світ, вона існує згідно божого порядку у відображенні божого світла.

Честолюбство поетів не було оригінальністю німецьких поетів, зразками для їх творів були романські взірці. При цьому слід враховувати, що атмосфера спонукала до спілкування та була святково веселою, у ній відбувалася гра, через яку поет приходив до усвідомлення самого себе. Великою поетичною метафорою при цьому було те, що людину звільняє, що її завершує, утворює єдине ціле та ошасливує, але й при цьому руйнує — це кохання в його різноманітних, захоплюючих проявах. Воно сприймається як мало зрозуміла та приголомшлива подія, як відблиск або ризикована аналогія духовної любові, як аналогічно-виховна влада, як містична любовна смерть. Обидва великі утворення, в яких була обґрунтована світська поезія народної мови — це придворний роман як літературний жанр лицарського пошуку та шлях пригод у боротьбі за кохання та любовна лірика як шанування лицарем жінки, для якої войовничий чоловік, стає завершеною людиною. У названих вище видах поезії спостерігається нерозголошена зміна і продовження християнських структур [15: 243].

Особливо притчі переймають у свою форму суттєві елементи і функції лірики, хоча при цьому надається перевага алегоричній поезії, любовній алегорії, алегоричній повчальній поезії у фабулі та прикладах.

Взагалі лірика посткласичного і пізньосередньовічного часу та притчова поезія формально-змістовно орієнтуються на норми класової придворної поезії. Але при цьому їм не вистачає сил самостійного формування, пов'язаних з часом подій і переживань. Лірика залишається консервативною, навіть у бюргерських поетів, наприклад у *Конрада фон Вюрцбурга*. Ліричні твори, створені дворянськими поетами пізнього середньовіччя, такими як *Ульрих фон Ліхтенштайн* або *Освальд фон Вольнштайн*, чітко демонстрували збереження форм і традицій, але при цьому виражали ідентичними поняттями нове, інше розуміння ідей та дійсності. Так, придворне *wor* вживається *Йогане-*

сом Гандлоубом для визначення бюргерської дружини, під лексемою *tinne* розуміють бездушне кохання, лексичні одиниці *zuht* — 'виховання, заняття' та *tâze* — 'міра, розмірність' скоріше сприймаються як книжкові поняття, а не як норми духовного твору. З одного боку, лірика придворної класики у XIV та XV століттях схилилася до великих рукописних збірок, з іншого боку, служила формальним прикладом стилізованої рими міським майстрам пісні. В кінці кінців народна пісня зберегла теми й елементи придворного мінезангу, змінюючи тільки первісний текст у результаті частого виконання [16: 13].

Романтиці була знайома поетична душа народу. Духовна лірика та духовна народна пісня того часу виступали контрафактурами — відомі вірші були покладені на відомі мелодії. У піснях об'єднувалися епігонська лірика та пізньосередньовічна притчова поезія поетів-кочівників.

В епосі визначальними все ще залишались артус-теми, але вони занепали через повчальну і фабульну теми оповідання того часу. Відбувалося довершення придворних вірців. У почесному служінні великим майстрам відбувалось віршування в уточнюючому, прикрашеному стилі освічених епігонів, які втрачали відчуття міри як при оволодінні мовою, так і при подоланні проголошених ними перешкод. При цьому епос переймає типові для того часу риси повчальності. Писемні пам'ятки, особливо проповіді містиків, в яких формується перша поетична мова прози, впливали на епос як зменшені форми новели, шванку та легенди. Це були адекватні для свого часу форми, в яких переплітались реалізм і блаженство, бажання вигадування та розповідання непристойностей [17: 22].

Новела та шванк, завдяки *Штрікеру* та *Конраду фон Вюрцбургу* знайшли широке розповсюдження в суспільстві, навіть коли, не дивлячись на претензійні повчання або попередження, могли відпускати злі жарти та неприкриту еротичу. Хроністика того часу призвела поступово до розпаду прозових придворних епосів для дворянської публіки, у той час коли бюргерський клас насолоджувався прозаїчними народними книгами.

Що стосується драми, то починаючи з XII століття відомі духовні драми з самого початку фіксувались латинським шрифтом, в XIV та XV століттях передавались німецькою мовою. В них розширювались сюжетні лінії, збагачувались реальними сценами та фігурами, збільшувалась тривалість і використовувалась під час церковних свят, які продовжувались декілька днів. Церковні заходи залишались мабуть

вирішальними для великодніх, містичних і пристрасних ігор. При цьому слід зазначити, що розширення сцен відбувалося за рахунок уявлення загальної біблійської історії світу та його зцілення [18: 24].

Світогляд, розуміння та сприйняття світу і дійсності рішуче змінилися у пізньому середньовіччі у порівнянні з часом до 1230 року. Світ став дійсністю людини, він більше не був статичним, а навпаки змінним, облудним, при всій радості існування, вселяючим невпевненість, тому що він не знімає заборону на прямий погляд у потойбічний світ. Для життя і суперечливості в світі людина потребує наставляння та управління. Все це вона отримувала у вигляді повчальної поезії, легенди, алегорії, зцілюючої драми, фабули та притчі. Вищезазначені жанри набагато краще відчували та передавали сцени життя та життєві страхи і переживання пізнього середньовіччя, чим ідеалізуючі літературні твори великих придворних попередників [18: 22].

Але, не дивлячись на протиріччя, все ж таки були відсутні конкретні, ідеальні провідні картини, не було центру та загального знаменника.

Таким чином, підводячи підсумки, можна сказати, що дисонанси, протиріччя та контрасти визначали літературні напрямки того часу. Поруч зі світовою радістю знаходився світовий страх, поряд з простою чуттєвістю у поезії шванків — пристрасні пошуки Бога в наставницькій релігійній літературі, яка розповсюджувала паралельно релігійну культуру в багатогранних формах. Порядок і сприймання пізньосередньовічної споживчої літератури розглядалися з точки зору сфер буття та життєвих форм, так як межі між поезією та фаховою літературою не були чітко визначеними. У той час виокремлювалась тільки наукова та ділова література.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Schirok B. Parzivalrezeption im Mittelalter. — Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 1982. — 232 S.
2. Sahan F. Deutsche Heldengedichte des Mittelalters. — Verlag Peter Lang GmbH Frankfurt am Main, 1990. — 246 S.
3. Pretzel U. Mittelhochdeutsche Bedeutungskunde, Carl Winter Heidelberg, 1982. — 296 S.
4. Левицький В. В. Історія німецької мови. — Вінниця: Нова книга, 2007. — 214 с.
5. Там само. — С. 127.
6. Bach A. Geschichte der dt.Sprache, Quelle&Meyer Heidelberg, 1956. — 360 S.
7. Dhondt J. Das frühe Mittelalter. B.10. — Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt/M., 1990. — 397 S.

8. Dhondt J. Das Hochmittelalter. B.11. — Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt / M.,1991. — 349 S.
9. Drozd L. Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache. — Oscar Brandstetter Verlag KG Wiesbaden, 1973. — 207 S.
10. Hausherr-Maelzer M. Die Sprache des Patriarchats. — Verlag Peter Lang GmbH Frankfurt am Main, 1990. — 246 S.
11. Ehrismann O. Einführung in das Werk Walters von der Vogelweide. — WBGI Darmstadt, 2008. — 144 S.
12. Eine neue Geschichte der dt.Literatur hrsg. — Berlin University Press, 2007. — 1219 S.
13. Roelcke T. Fachsprachen. — Erich Schmidt Verlag GmbH Co. KG Berlin, 2010. — 269 S.
14. Dhondt J. Das frühe Mittelalter. B.10. — Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt/M.,1990. — S. 242.
15. Hausherr-Maelzer M. Die Sprache des Patriarchats. — Verlag Peter Lang GmbH Frankfurt am Main, 1990. — S. 243.
16. Eine neue Geschichte der dt.Literatur hrsg. — Berlin University Press, 2007. — S. 13.
17. Dhondt J. Das Hochmittelalter. B.11. — Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt / M.,1991. — S. 24.
18. Pretzel U. Mittelhochdeutsche Bedeutungskunde, Carl Winter Heidelberg, 1982. —S. 22.